

Maciej Grochowski

Instytut Języka Polskiego PAN

Gramatyka

Gramatyka jest nazwą podstawowego działu językoznawstwa zajmującego się badaniem języka naturalnego (lub większej liczby języków) z punktu widzenia jego budowy i możliwości tworzenia w sposób regularny połączeń jednostek tego języka.

Gramatyka to przede wszystkim inherentna część języka (naturalnego/sztucznego) konstytuująca go wraz z jego jednostkami. Między gramatyką a jednostkami języka istnieje całkowite sprzężenie zwrotne, zależność oparta na konieczności. Nie ma w języku opozycji faktów leksykalnych i gramatycznych, każdy fakt językowy ma dwie strony, jedna dotyczy postaci (formy), a druga znaczenia (funkcji). Dowodzą tego na przykład badania nad jednostkami funkcyjnymi. W gramatyce tradycyjnej, a także w tradycyjnej leksykografii nie uświadamiano sobie tak ścisłych, bezpośrednich zależności między tymi dyscyplinami. Kształtowały się one w izolacji. Słowniki służyły do rejestrowania wyrazów i objaśniania ich znaczeń. Jednostki słownikowe wykorzystywano do ilustracji związków składniowych.

Nie negując sugerowanej tu dwuznaczności (bisemii systematycznej) terminu *gramatyka*, za prymarne uznajemy takie jego rozumienie, zgodne z którym odsyła on do pojęcia języka.

W związku z powyższym przyjmujemy tu następującą, jedną z wielu możliwych, interpretację pojęcia gramatyki. **Gramatyka** to system zależności formalnych i funkcjonalnych (semantycznych), opartych na współistnieniu stosunków paradygmatycznych i syntagmatycznych, a dotyczących zarówno klas jednostek, jak i samych jednostek (bilateralnych). Wykrywanie tych stosunków jest z kolei konsekwencją stwierdzania identyczności różnicy między porównywanymi wielkościami.

Gramatyka jako nazwa działu językoznawstwa jest często używana w połączeniu z jakimś atrybutem określającym aspekt badań (np. gramatyka opisowa, historyczna, stylistyczna, normatywna) i/lub zakres badań (np. gramatyka szczegółowa (jednego języka), konfrontatywna). Aspekt badań może być rozumiany jeszcze ściślej, może odsyłać do określonej metodologii; por. np. gramatyka formalna, gramatyka kategoriałna, gramatyka transformacyjna, gramatyka generatywna, gramatyka semantyczna, gramatyka operacyjna. Do preferowanej tu metodologii odsyła ostatni termin, jest on poddany niżej bardziej szczegółowej charakterystyce.

Podstawowymi działami gramatyki są: składnia, morfologia i fonologia. Pierwsze dwa są opracowane w postaci osobnych artykułów hasłowych.

Nie przedstawiamy tu historii badań dotyczących gramatyk języka polskiego, informacje o takich badaniach i ich charakterystyka stanowiły przedmiot wielu osobnych opracowań (por. Reczek 1999; Podracki 1982, 2007; Polański (red.) 1999; Skarżyński 1994, 2001; Urbańczyk 1993).

Podstawowe gramatyki języka polskiego wydane w XX wieku są wymienione w bibliografii.

Gramatyka operacyjna

to koncepcja teoretyczno-metodologiczna gramatycznego opisu języka, zaproponowana w latach 70. XX wieku przez Andrzeja Bogusławskiego (1976, 1978a, 1978b/1989, 1987, 1988, 1993, 1994, 1996), rozwijana i pogłębiana przez autora, jego uczniów i współpracowników do czasów współczesnych. Podstawą koncepcji jest zasada proporcji analogicznej, wywodząca się z prac Ferdinanda de Saussure'a (1991, 2004) i Ludwiga Wittgensteina (2006), stosowana m.in. przez Jerzego Kuryłowicza (1949). Służy ona m.in. wyodrębnianiu z potoku mowy i/lub tekstów rzeczywistych, konkretnych, „odwieloznaczonych” jednostek języka, segmentalnych i operacyjnych. Inherentną cechą każdej jednostki (z wyjątkiem interiekcji, które do systemu gramatycznego nie należą) są jej właściwości walencyjne. Bogusławski (1989: 202) odrzuca rozpowszechnione w literaturze rozróżnienie miejsc walencyjnych obligatoryjnych i fakultatywnych, uznając zgodnie z koncepcją gramatyki kategoryalnej (Ajdukiewicz 1935, 1960) wszystkie miejsca za obligatoryjne.

Jednostki języka tworzą z innymi jednostkami języka konstrukcje (grupy składniowe i wyrażenia zdaniowe), oparte na konotacji lub kookurencji. Są one nazywane w gramatyce operacyjnej produktami językowymi, a ograniczenia w łączeniu jednostek ich właściwościami kompletywnymi (Bogusławski 1989: 183) → ZALEŻNOŚCI SKŁADNIOWE.

Segmentalne jednostki języka mają status *kontrastywnych segmentów sylabicznych* (KSS); termin wprowadzony przez Bogusławskiego (1989: 171–177). KSS to element, na który może padać akcent niekontrastywny (niekorygujący), który podlega negacji i który współwystępuje z innymi elementami należącymi do klasy substytucyjnej niezamkniętej (dopuszczającej charakterystykę ogólną, a nie przez wyliczenie elementów). Przykładami KSS-ów mogą być wyrażenia *mini*, *maksi* w określonych układach: *minispódniczka*, *spódniczka mini*; *miniwykłady*, *wykłady mini* (Danielewiczowa 2021: 74).

Jednostki operacyjne to regularne przekształcenia jednych segmentów w inne. Przekształcenia takie pociągają za sobą zmianę znaczenia segmentu powstałego w wyniku operacji („rezultanta”) w stosunku do segmentu wyjściowego („operanda”), poddanego operacji (są to operacje semantyczne), np. przekształcenie formy pozytywu przymiotnika na formę komparatywu (*długi* – *dluższy niż*), albo nie mają konsekwencji semantycznych (są to operacje asemantyczne), np. zastąpienie przyimka *z* przyimkiem *ze* przed wyrazami zaczynającymi się od zbitok spółgłoskowych na *z-*, *s-*, *ż-*, *sz-*; por. np. *zdjęcie z Wałęsą* – *zdjęcie ze Skubiszewskim* (Bogusławski, Wawrzyńczyk 1993: 482); zastąpienie segmentu *że* segmentem książkowym *iż*, np. *sądzi, że (iż)*; opis operacji powinien obejmować też listę wyjątków; por.

np. *chrzanił, że (*iż); tyle że (*iż)* (szerzej zob. Bogusławski 1994). Liczne przykłady operacji zawierają także sondy słownikowe II i III (por. Bogusławski, Wawrzyńczyk 1993: 481–484; Bogusławski, Danielewiczowa 2005: 347–350). Terminy *operand*, *rezultant* pochodzą z pracy Bogusławskiego (1989).

→ FLEKSJA, JEDNOSTKI JĘZYKA I POŁĄCZENIA JEDNOSTEK JĘZYKA, MORFOLOGIA, SKŁADNIA, SŁOWOTWÓRSTWO

Literatura

- Ajdukiewicz, K. 1935. „Die syntaktische Konnexität”. *Studia Philosophica* 1: 1–27.
- Ajdukiewicz, K. 1960. „Związki składniowe między członami zdań oznajmujących”. *Studia Filozoficzne* 6(21): 73–86.
- Bąk, P. 1979. *Gramatyka języka polskiego*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Benni, T., J. Łoś, K. Nitsch, J. Rozwadowski, i H. Ułaszyn. 1923. *Gramatyka języka polskiego*. Kraków: PAU.
- Bobrowski, I. 1995. *Gramatyka opisowa języka polskiego. Zarys modelu generatywno-transformacyjnego. T. 1: Struktury wyjściowe*. Kielce: WSP.
- Bobrowski, I. 1998. *Gramatyka opisowa języka polskiego. (Zarys modelu generatywno-transformacyjnego). T. 2: Od struktur wyjściowych do tekstu*. Kielce: WSP.
- Bogacki, K., i S. Karolak. 1992. „Założenia gramatyki o podstawach semantycznych”. W *Podstawy metodologiczne semantyki współczesnej. Język a Kultura* 8, red. I. Nowakowska-Kempna. Wrocław: Wiedza o Kulturze, 157–187.
- Bogusławski, A. 1976. „O zasadach rejestracji jednostek języka”. *Poradnik Językowy* 8: 356–364.
- Bogusławski, A. 1978a. „Jednostki języka a produkty językowe. Problem tzw. orzeczeń perifrastycznych”. W *Z zagadnień słownictwa współczesnego języka polskiego*, red. M. Szymczak. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 17–30.
- Bogusławski, A. 1978b/1989. „Towards an operational grammar”. *Studia Semiotyczne* 8: 29–90.
- Bogusławski, A. 1987. „Obiekty leksykograficzne i jednostki języka”. W *Studia z polskiej leksykografii współczesnej II*, red. Z. Saloni. Białystok: Filia UW, 13–34.
- Bogusławski, A. 1988. *Język w słowniku. Desiderata semantyczne do wielkiego słownika polszczyzny*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Bogusławski, A. 1989. „Preliminaria gramatyki operacyjnej”, tłum. R. Gozdawa-Gołębiowski. *Polonica* 13: 163–223
- Bogusławski, A. 1993. „O proporcjonalności w języku i jej warunkach”. W *Językoznawstwo synchroniczne i diachroniczne. Tom poświęcony pamięci Adama Weinsberga*, red. J. Sambor, J. Linde-Usiekniewicz, i R. Huszcza. Warszawa: Wydawnictwo UW, 59–76.
- Bogusławski, A. 1994. „O niektórych operacjach asemantycznych w języku polskim”. W *En slavist i humanismens tegn. Festschrift til Kristine Helberg*, red. P. Jacobsen, J.S. Jensen, i R. Klukowska. København: C.A. Reitzels Forlag, 8–15.
- Bogusławski, A. 1996. „Jeszcze raz o delimitacji bilateralnych wielkości językowych”. W *Symbolae slavisticae. Dedykowane Pani Profesor Hannie Popowskiej-Taborskiej*, red. E. Rzetelska-Feleszko. Warszawa: SOW, 47–56.

- Bogusławski, A. 2009. *Myśli o gwiazdce i o regule*. Warszawa: BEL Studio.
- Bogusławski, A., i M. Danielewiczowa. 2005. *Verba polona abscondita. Sonda słownikowa III*. Warszawa: Elma Books.
- Bogusławski, A., i E. Drzazgowska. 2016. *Język w refleksji teoretycznej. Przekroje historyczne*. Warszawa: Katedra Lingwistyki Formalnej UW.
- Bogusławski, A., i J. Wawrzyńczyk. 1993. *Polszczyzna, jaką znamy. Nowa sonda słownikowa*. Warszawa: Katedra Lingwistyki Formalnej UW.
- Danielewiczowa, M. 2021. „Afiksy, leksemy czy jednostki operacyjne? Rekonesans”. *Prace Filologiczne* 76: 67–86.
- Dobaczewski, A. 2021. „Gramatyka operacyjna vs. gramatyka konstrukcji (na przykładzie *quasi-tautologii* i powtórzeń)”. *Linguistica Copernicana* 18: 163–178.
- Doroszewski, W. 1952. *Podstawy gramatyki polskiej, cz. I*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Doroszewski, W., i B. Wieczorkiewicz (red.). 1972. *Gramatyka opisowa języka polskiego z ćwiczeniami*. Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych.
- Gaertner, H. 1938. *Gramatyka współczesnego języka polskiego*. Lwów–Warszawa: Książnica-Atlas.
- Gołąb, Z., A. Heinz, i K. Polański. 1968. *Słownik terminologii językoznawczej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Grochowski, M. 2012. „Słownik i gramatyka – centrum języka i językoznawstwa (wprowadzenie do problematyki)”. W *Horyzonty humanistyki*, red. S. Gajda. Opole: UO, 85–104.
- Grochowski, M. 2017. „Ewolucja metodologii składni polskiej. Refleksje po 30 latach od wydania GWJPS”. *Linguistica Copernicana* 14: 197–221.
- Grzegorzczkowska, R., R. Laskowski, i H. Wróbel (red.). 1984. *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Jaworski, M. 1986. *Podręczna gramatyka języka polskiego*, wyd. 4. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Jodłowski, S. 1976. *Podstawy polskiej składni*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Karolak, S. 1984. „Składnia wyrażen predykatywnych”. W *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia*, red. Z. Topolińska. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 11–211.
- Karolak, S. 2001. „Założenia gramatyki o podstawach semantycznych”. W *Od semantyki do gramatyki. Wybór rozpraw*. Warszawa: SOW, 21–61.
- Klemensiewicz, Z. 1937. *Składnia opisowa współczesnej polszczyzny kulturalnej*. Kraków: PAU.
- Klemensiewicz, Z. 1939. *Gramatyka współczesnej polszczyzny kulturalnej w zarysie*. Lwów–Warszawa: Książnica-Atlas.
- Klemensiewicz, Z. 1960. *Podstawowe wiadomości z gramatyki języka polskiego*, wyd. 3. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Klemensiewicz, Z. 1963. *Zarys składni polskiej*, wyd. 4. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Koronczewski, A. 1961. *Polska terminologia gramatyczna*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kuryłowicz, J. 1949. „La nature des procès dits «analogiques»”. *Acta Linguistica* 5: 121–138.
- Laskowski, R. 1972. *Polnische Grammatik*, tłum. W. Paschek. Warszawa–Leipzig: Wiedza Powszechna-VEB Verlag Enzyklopädie.
- Lehr-Splawiński, T., i R. Kubiński. 1946. *Gramatyka języka polskiego. Podręcznik dla wszystkich*, wyd. 5. Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

- Nagórko, A. 1998. *Zarys gramatyki polskiej (ze słowotwórstwem)*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Podracki, J. 1982. *Koncepcje składniowe w gramatykach języka polskiego (od O. Kopczyńskiego do Z. Klemsiewiczza)*. Warszawa: Wydawnictwo UW.
- Podracki, J. 2007. *Konstrukcje złożone w gramatykach języka polskiego (rys historyczny)*. Warszawa: Wydział Polonistyki UW.
- Polański, E., i T. Nowak. 2011. *Najnowszy podręcznik gramatyki języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo Petrus.
- Polański, K. (red.). 1999. *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, wyd. 2. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Reczek, J. 1999. „Gramatyki polskie”. W *Encyklopedia języka polskiego*, red. S. Urbańczyk, i M. Kucała, wyd. 3. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 117–118.
- Saloni, Z. 2007. „Podstawy teoretyczne”. W W. Gruszczyński, M. Woliński, R. Wołosz, i Z. Saloni, *Słownik gramatyczny języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 9–158.
- Saloni, Z., i M. Świdziński. 1998. *Składnia współczesnego języka polskiego*, wyd. 4. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Saussure de, F. 1991. *Kurs językoznawstwa ogólnego*, tłum. K. Kasprzyk. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Saussure de, F. 2004. *Szkice z językoznawstwa ogólnego*, tłum. M. Danielewiczowa. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog.
- Skarżyński, M. 1994. *Części mowy i ich kategorie w gramatykach polskich XIX i XX wieku (1817–1938)*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Skarżyński, M. 2001. *W kręgu gramatyk polskich XIX i XX wieku*. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”.
- Szober, S. 1957. *Gramatyka języka polskiego*, wyd. 4. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Szpakowicz, S. 1983. *Formalny opis składniowy zdań polskich*. Warszawa: Wydawnictwo UW.
- Świdziński, M. 1992. *Gramatyka formalna języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo UW.
- Topolińska, Z. (red.). 1984. *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Ulitzka, E. 2008. „Podziały leksemów na części mowy w teorii gramatyki (przegląd propozycji klasyfikacyjnych ostatniego stulecia)”. *Polonica* 29: 45–79.
- Urbańczyk, S. 1993. *Dwieście lat polskiego językoznawstwa (1751–1950)*. Kraków: PAU.
- Weinsberg, A. 1983. *Językoznawstwo ogólne*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Wittgenstein, L. 2006. *Tractatus logico-philosophicus*, tłum. B. Wolniewicz. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Wróbel, H. 2001. *Gramatyka języka polskiego*. Kraków: Od Nowa.
- Zawadowski, L. 1966. *Lingwistyczna teoria języka*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.